

բնակիչ, որոնք զբաղվում էին երկրագործությամբ ու անասնապահությամբ: Ամասիայի գավառի հայաշատ բնակավայրերի մեջ արժանահիշատակ է Ձիլեն, որը 20-րդ դարի սկզբին ուներ 21000 հայ, թուրք, հույն և գնչու բնակիչ, որից հայերը մոտ 4200 հոգի էին: Նրոնք զբաղվում էին բրդյա, բամբակյա, մետաքսյա կտորեղենի արտադրությամբ ու երկրագործությամբ:

Մի վիճակագրության համաձայն մինչև 1915թ. Ամասիայի սանջակի հայ ազգաբնակչության թիվը հասնում էր 61580 մարդու:¹ Կարող ենք եզրակացնել, որ այս ժամանակաշրջանում հայերը Ամասիայի գավառում մեծ թիվ էին կազմում: 19 դարի վերջին ու 20-րդ դարի սկզբին հայերը, տարածաշրջանի շատ գավառներում կազմելով մեծամասնություն, ժանրակշիռ դեր ունեին ինչպես ամբողջ Արևմտյան Հայաստանի, այնպես էլ Անթասիայի նահանգի տնտեսական կյանքում:²

Այսպիսով, Ամասիայի սանջակը 20-րդ դարի սկզբին ներկայացնում էր հայաշատ մի գավառ, ուր հայերն ապրում էին իրենց ազգային-մշակութային կյանքով:

ԱՆԱՀԻՏ ԽՈՍՐՈՒՆՎԱ

ԱՍՈՐԻՆԵՐՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ 19-րդ դարի վերջին

19-րդ դ. 2-րդ կեսին, հատկապես հայկական հարցի արժարժան և ազատագրական պայքարի վերելքի շրջանում հպատակ ժողովուրդների նկատմամբ Օսմանյան կառավարության ճնշումներն ու հալածանքներն ավելի ուժեղացան:

1876թ. գահ բարձրացած սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը շուտով ձեռնամուխ եղավ հայերի զանգվածային կոտորածների իրականացմանը: Հայերի հետ ջարդերին զոհ գնացին մեծ թվով այլ քրիստոնյաներ՝ այդ թվում ասորիներ:

Հայ և ասորի ժողովուրդների փոխհարաբերությունների մասին ՀՅԴ կուսակցության խոշոր գործիչ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը գրել է. «Հայերի և ասորիների հարաբերություններն այնքան սերտ էին միմյանց հետ, որ կարծես տարբեր դավանանքի և բարբառի պատկանող մեկ ազգ լինեին՝ իրար հասկացող, միմյանց լեզուն և մշակույթն ըմբռնող»³:

1891թ. սուլթան Աբդուլ Համիդի հրամանով Արևմտյան Հայաստանում ստեղծված «համիդիե» քրդական հեծելազորները շուտով սկսեցին իրականացնել կոտորածներ: Ձանազան եղանակներով սուլթանը հպատակ ազգերի միջև թշնամանք էր սերմանում: Նա կարողացավ սեպ խրել հայերի և քրդերի, ասորիների ու քրդերի հարաբերությունների միջև և նրանց դրդել միմյանց դեմ:

¹ ՀՀ ՊԿԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 144, թ. 18:

² «Արարատ», Վաղարշապատ, 1914, սեպտեմբեր. էջ 813-814:

³ Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. Բ. Պեյրուք. 1983, էջ 18:

Թուրքական դաժան վարչակարգի դեմ ազատագրական պայքար է ծավալվում Վանի վիլայեթի հարավային մասում՝ Զուլամերկում և Իրանի սահմանի մոտ բնակվող ասորիների շրջանում:

19-րդ դ. 2-րդ կեսին Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյա բնակչության վիճակը գնալով վատթարանում էր: Դեռ 1854-1855 թթ. ռուս զենեքավ Մ. Լիխտսինը, այցելելով Արևմտյան Հայաստան, գրում էր. «Հայերի, ինչպես Թուրքիայի մյուս բոլոր քրիստոնյաների վիճակը շատ ողբերգական է, և նրանք մշտապես գտնվում են անհամգիստ վիճակում»: Արևմտյան Հայաստանում ապրող ասորիները ևս իրենց մասնակցությունն էին բերում հակաթուրքական ազատագրական պայքարին, ստեղծում ֆիդայական-զինական խմբեր: Վանի վիլայեթի Հաքյարիի սանջակի Զելու նահիեի ասորական զինվորական խորհրդի ղեկավար գնդապետ Նեմվրոդ բեկն հայտնում էր, որ իշխանությունների բռնություններին ընդդիմանալու համար, ապստամբության կամ պատերազմի ժամանակ նա կարող է հակառակորդի դեմ հանել չորս գնդից բաղկացած 160 հազարանոց լավ կազմակերպված զորք, որը 1880-ական թթ. վերջին շատ ավելի լավ էր զինված, քան 1840-ական կամ 1860-ական թվականներին: Բ. Դուռը նրանց հրացաններ էր բաժանել, քուրդ հրոսակներին դիմադրելու համար, իսկ վառողն ու զնդակը ասորիներն իրենք էին պատրաստում: Զորքի կազմում կային բազմաթիվ ասորի սպաներ, որոնք զինվորական կրթություն էին ստացել Ռուսաստանում: «Ոչ ոք չէր զարմանում ասորիների զորքի քանակի վրա, որովհետև վտանգի ժամանակ նրանք բոլորը մի մարդու նման ոտքի էին կանգնում»²:

1889թ. «Արձագանք»-ը, ասորիներին անվանելով «Ասիայի չեռնոգորցիներ», գրում էր. «Նրանք խիստ մեծահոգի են և, որպես պատերազմիկ ցեղ, պաշտպան են կանգնած հալածված քրիստոնյաներին և մինչև իսկ մահմեդականներին. այսպես, 1880թ. նրանք, կարելի է ասել, փրկեցին Պարսկաստանը վերջնական ջնջումից՝ Շահի խնդրանքով մի քանի հազար հրաձիգ զորք հանելով և կոտորելով լեռների բոլոր քրդերին, դրանով իսկ վերադարձնելով պարսիկներին այն մեծ հարստությունը, որ քրդերը խլել էին նրանցից: Այս բանի համար Շահը խիստ շնորհապարտ մնաց նրանցից և »Անյուտի« շքանշան շնորհեց ասորիների հոգևոր առաջնորդ Մար-Շիմունին»:

Թուրքական իշխանությունների և քրդական վերնախավի դեմ ասորիների աչքի ընկնող ելույթներից էր 1888թ. օգոստոս-սեպտեմբերին բռնկված ապստամբությունը: Ապստամբների դեմ ուղարկվեցին թուրքական զինված ուժեր: Ցավոք, թուրքական կառավարության հարուցած արգելքների պատճառով, ժամանակի մամուլը չէր կարողացել արտացոլել այդ իրադարձությունները⁴: Ուստի այդ մասին մանրամասներ չեն պահպանվել:

¹ Генерал армян в Османской империи, собр. документов и материалов поэт ред. проф. М.Г.Нерсисяна, Ер., 1966, с. 5.

² Արձագանք, N 24, 1889 25 հունիսի, էջ 358:

³ Նույն տեղում:

⁴ Թառոյան Կ. Զ., Արևմտյան Հայաստանը, Արևմտահայերի սոցիալական-քաղաքական վիճակը և ազատագրական պայքարը սուլթանական Թուրքիայի բռնատիրության դեմ. եր., 2001. էջ 179:

Դիարբեքիի նախկին հյուպատոս Դ. Թեյլորն իր գրքում նշում էր. «Քրդստանում (դա մի հսկա տարածք էր, որն ընդգրկում էր ռուս-թուրքական սահմանից մինչև Միջագետքի հյուսիսային շրջանները) հողագործ և արհեստավոր բնակչությունը տեղի հայերն ու նեստորական ասորիներն են, որոնք շատ հաճախ տուժում են տեղական իշխանությունների, այսինքն ջուրդ թեյերի հալածանքներից և նման են ստրուկների: Նրանց կոչում են «զիր-հուրլի», այսինքն՝ զնված ոսկով: Դա իրոք այդպես էր, որովհետև նրանք քրդերի առուծախի առարկան էին: Իսկ տեղի ջուրդ թեյերը իրենց տարածքում անկախ էին և չէին ենթարկվում թուրքական իշխանություններին»¹: Ասորիները բնակվում էին Օսմանյան տերության արևելյան շրջանում Իրանի սահմանակցությամբ:

1890թ. հունիսի 10-ին երգրումում ռուսական հյուպատոս Ա. Դեննետը հեռագրեց Կ. Պոլսի ռուսական դեսպան Ա. Նելիդովին առ այն, որ «քրիստոնյա բնակչության վիճակը ծայրահեղ բարդ է, և որ ամեն ինչ մի չնչին առիթից կարող է տեղի ունենալ մահմեդական ֆանատիզմի պայթյուն»²:

1894թ. Աստուրի ջարդերով սկսվեցին հայերի և առհասարակ քրիստոնյաների կոտորածներն Օսմանյան կայսրությունում: Ասորիների զանգվածային ջարդերը սկիզբ առան 1895թ. հոկտեմբերից Դիարբեքիում, ապա տարածվեցին ամենուր. Մալաթիայում, Ուրֆայում, Անթաստիայում, Բիթլիսում, Բիրեջիկում, Աներեջում, Հասան-Քեյֆում և այլուր: Ասորական 245 գյուղերի շուրջ 100 հազ. ասորի բնակիչներ մահմեդականացվեցին, բազմահազար կանայք ու աղջիկներ քվեցին թուրքական հարեմներ³:

1895թ. հոկտեմբերի 20-ին Դիարբեքի քաղաքում թուրք ու ջուրդ խուժանի իրականացրած կոտորածների արդյունքում զոհ գնացին բազմաթիվ հայեր և ասորիներ: Ասորական Արք. Աստվածամոր հնադարյան եկեղեցում պատսպարվեցին հազարի չափ քրիստոնյաներ՝ հայեր, ասորիներ, հույներ: Բարեբախտաբար նշված եկեղեցին զերծ մնաց հարձակումներից, ինչը չի կարելի ասել ասորական գյուղերի մասին, որոնց մեծ մասը ավերվեցին և թալանվեցին քրդերի կողմից:

Այս դժվարին օրերին մի քանի ասորիներ դիմում են իրենց հոգևոր առաջնորդին՝ առաջարկելով հայերի հանել Արք. Աստվածամոր եկեղեցուց՝ թուրքերի դժգոհությունը չհարուցելու համար: Ի պատասխան դրա հոգևոր հովիվը հայտնում է իր ժողովրդին. «Այն մարդիկ, որոնք խաչակնքում են, մինչև վերջ պետք է մնան եկեղեցում: Եթե սպանվելու ենք, ապա՝ միասին»⁴: Դիարբեքիի սանջակի 119 գյուղ հրդեհվեցին և ավերվեցին: 6 հազ. քրիստոնյա ընտանիք՝ շուրջ 30 հազ. մարդ սրի քաշվեց:

¹ Тейлор Д., Путешествие по Курдистану. Изв. Кавк. отд. русского император. геогр. общества, т. II, прилож. I, Тифли, 1873, с. 76-77.

² Коммьякян А.М., Материалы для военно-статистического обозрения Азиатской Турции, т. I, ч. I, Тифли, 1888, с. 165.

³ Геноцид армян в Османской империи, с. 13.

⁴ Атра, С.-П., N 4, 1992, с. 71.

⁵ Սկուրդ S., Ամիտայի արձագանքները, Նյու-Յորք, 1950, էջ 234:

⁶ Геноцид армян в Османской империи, с. 120:

1895թ. հոկտեմբերին Ուրֆա մտած 3 հազարանոց թուրքական բանակը և 1,5 հազարանոց համիդիականների զորքը սրի քաշեց 10 հազ. հայերի¹ և 13 հազ. ասորիների²:

1895-1896թթ. կոտորածների ժամանակ Հաքյարիի սանջակի Դերե, Յելյա, Պակե գյուղերը, ուր ապրում էին 200 տուն մեստորականներ, հավասարվեցին հողին³:

Հակաթուրքական ելույթ տեղի ունեցավ նաև 1896թ. աշնանը Վանի սանջակի ասորիների շրջանում, որոնք իշխանություններին բողոք ներկայացրեցին՝ իրենց անձի և գույքի անապահովության առնչությամբ: Իշխանություններն անպատասխան բողոքին նրանց բողոքը:

1894-1896 թթ. սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի կազմակերպած կոտորածների հետևանքով զոհ գնացին 300 հազ. հայեր և 55 հազ. ասորիներ⁴: Երկիրը կրկին «խաղաղվեց», բայց դա ժամանակավոր դադար էր, քանզի կոտորածների հրեշավոր ծրագիրը մնում էր օրակարգում:

Այս դժվարին օրերին ծնվում է հայ-ասորական զինակցություն ստեղծելու գաղափարը:

1894 և 1896թթ. ՀՀԴ կուսակցության ղեկավարները պատգամավորներ էին ուղարկել Ուրմիա Մար-Շիմունի մոտ՝ համագործակցելու նպատակով: Վ. Փափազյանը գրում էր, որ «մեր ընկերները Ուրմիոյ և շրջակա գյուղերու ասորիների մտավորական և ղեկավար տարրերու հետ մոտ և սրտագին հարաբերություններ մշակած էին»⁵: Դաշնակցականները լավ հարաբերությունների մեջ էին նաև Վերին Հայոց Ձորի ասորական գյուղերի հետ, ուր ստեղծել էին իրենց կոմիտեներն ու ենթակոմիտեները: Այս գյուղերի ասորի բնակիչներից ոմանք նույնիսկ մտան հայդուկների շարքերը և դարձան նրանց անդավաճան և հավատարիմ ընկերները: Ցավոք, համագործակցության այս փորձերը ցանկալի արդյունք չտվեցին, որովհետև ստեղծված սուլթանական բռնատիրության պայմանները ավելի նպաստավոր էին ազգերի տարանջատման և առճակատման համար:

¹ Նույն տեղում, էջ 129-130:

² Asun-Suryani-Kekdani halkinin 1915. soykirim (SEYFO) dosyasi, Bethnahrin yurtsever devrimci orgulu Asun-Suryani halkına yönelik 1915, Soykirim ve katliamları araştırma komisyonu, Frankfurt, 1998, s. 55, տես նաև Hako T., Not even my name, New-York, 2000, p. 285.

³ Моевский В., Ванский еялайет, Военно-статистическое описание, Тифли, 1901, с. 339.

⁴ Naayem J., Shall this nation die, New-York, 1921, p. 274.

⁵ Փափազյան Վ., Իմ հուշերը, հ.Ա, Պոսթըն, 1950, էջ 294: